

Иембекова М.О.

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Нархоз университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: iembek@mail.ru

**ҚАЗАҚСТАН МЕН ҚЫТАЙ АРАСЫНДА
ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ ӨЗЕНДЕР МӘСЕЛЕСІ:
ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ РЕТТЕЛУ БАРЫСЫ**

Мақалада Қазақстанның сыртқы саясатындағы өзекті мәселелердің бірі Қытаймен екі ортадағы трансшекаралық өзендер мәселесі қарастырылған. Кейінгі кезде Қытай жағының екі елдің арасындағы Қара Ертіс пен Іле өзеніне қатысты жасап жатқан жұмыстары Қазақстан жағын алаңдатып отырғаны анық. Әсіресе Шыңжаң өлкесіндегі мұнай, газ кендерін игеруде Қара Ертіс-Қарамай каналының салынып, Ертіс өзенінің суын кеңінен пайдаланып жатқаны біздің еліміз үшін экономикалық жағынан да, экологиялық жағынан да салдары болуы әбден мүмкін. Одан басқа Қытай жағы Іле өзеніне қатысты бірнеше жобаларды жүзеге асыруды көздеп отыр. Оның бәрін жүзеге асыратын болса, онда Қазақстанның Шығыс аудандары үшін бұл үлкен қатер. Сондықтан қазіргі кезде екі ел арасындағы трансшекаралық өзендер мәселесіне мән беріп, өзендерді бірігіп пайдалануда халықаралық құқық нормаларына сай өзара ортақ келісімге келуді жүзеге асыру алда тұрған басты міндет екені сөзсіз. Осы тұрғыдан алғанда мақалада Қазақстан мен Қытай арасындағы өзендердің қазіргі жағдайы және осы мәселеге қатысты Қазақстан мен Қытайдың ұстанымдары мен жүргізіп отырған саясаттары талданған. Сонымен қатар екі елдің арасында жүргізіліп жатқан келіссөздердің барысы және оның нәтижелері зерделенген. Автор болашақта осы мәселе екі елдің арасындағы даулы мәселеге айналмас үшін, қазірдің өзінде трансшекаралық өзендердің мәселесін екі жақты дипломатиялық келіссөздер нәтижесінде, халықаралық құқық нормаларына сай, екі елдің де мүддесін ескере отырып тиімді жағдайда шешуді тездетудің қажеттігін негіздейді.

Түйін сөздер: трансшекаралық өзендер, Қазақстан және Қытай, экономика, саясат, экология.

Iembekova M.O.

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, University Narhoz,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: iembek@mail.ru

**Problem of the cross-border rivers between Kazakhstan and China:
current state and courses regulation**

The article deals with the one of the topical issues of Kazakhstan's foreign policy – the problem of transboundary rivers between Kazakhstan and China. In recent years, the measures taken by Chinese side with respect to the rivers along the Black Irtysh and Ili rivers cause serious concern. The construction of the Black Irtysh-Karamay Canal and the extensive intake of water for the development of oil and gas deposits in the Xinjiang area may lead to economic and environmental problems for Kazakhstan. In addition, the Chinese side intends to implement several projects related to the Ili River. If these projects are implemented, there will be a big threat to the eastern regions of Kazakhstan. Therefore, today the most important task is to achieve mutual agreement between the two countries on transboundary rivers, in particular, on sharing of rivers in accordance with the norms of international law. In this regard, the article analyzes the current state of the rivers between the two countries, as well as the positions and policies of Kazakhstan and China in relation to this problem. The course and results of the negotiation process between the two countries have been investigated. The author emphasizes that in order for this

issue not to turn into a controversial issue in the future, it is necessary to speed up bilateral diplomatic negotiations in accordance with international norms, taking into account the interests of the two countries on a mutually beneficial basis.

Key words: transboundary rivers, Kazakhstan and China, economics, politics, ecology.

Иембекова М.О.

кандидат исторических наук, доцент, университет Нархоз,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: iembek@mail.ru

Проблема трансграничных рек между Казахстаном и Китаем: современное состояние и ходы регулирования

В статье рассмотрен один из актуальных вопросов внешней политики Казахстана – проблема трансграничных рек между Казахстаном и Китаем. В последние годы меры, предпринимаемые Китайской стороной в отношении рек Черный Иртыш и Или, вызывают серьезное беспокойство. Постройка канала Черный Иртыш-Карамай и объемный забор воды для разработки месторождений нефти и газа в районе Синьцзян могут привести к возникновению экономических и экологических проблем для Казахстана. Кроме того, Китайская сторона намерена реализовать несколько проектов, связанных с рекой Или. В случае, если данные проекты будут осуществлены, возникнет большая угроза для восточных районов Казахстана. Поэтому, на сегодняшний день важнейшей задачей является достижение взаимного согласия между двумя странами по вопросам трансграничных рек, в частности, по совместному использованию рек в соответствии с нормами международного права. В этой связи, в статье проанализировано современное состояние рек между двумя странами, а также позиции и политики Казахстана и Китая в отношении данной проблемы. Были исследованы ход и итоги переговорного процесса между двумя странами. Автором подчеркивается, для того чтобы данный вопрос в будущем не обернулся спорной проблемой, необходимо ускорить ведение двусторонних дипломатических переговоров в соответствии с международными нормами, учитывая интересы двух стран на взаимовыгодной основе.

Ключевые слова: трансграничные реки, Казахстан и Китай, экономика, политика, экология.

Кіріспе

Күннен күнге адамзат үшін су көздерін игеру, оны барлық қажеттілікке жеткізу жағдайы ең басты мәселеге айналып келеді. Сусыз тіршілік жоқ. Сондықтан су ресурстарын экономикалық жағынан тиімді, экологиялық жағынан таза жағдайда пайдалану мәселесі планета халқы үшін өткір тұрғаны сөзсіз. Осы жағдайда Қазақстан Республикасы мен Қытай Республикасы арасындағы трансшекаралық өзендерді пайдалану мәселесі алаңдатпай қоймайды. Мамандардың зерттеуі бойынша Қытайдан біздің елімізге ағып келетін ірілі-ұсақты өзендердің жалпы саны мыңға жетеді. Олардың ішіндегі ірілерінің саны 23, әсіресе қазіргі кезде үлкен назар аудартып отырғандары Ертіс және Іле өзендері. Қытайдың кейінгі кезде батыс өңіріне ішкергі аймақтардан қытай халқын жаппай көшіруі, Қара Ертіс-Қарамай каналын салып, оны сол аумақтағы мұнай-газ кенін игеруге пайдалана бастауы осы трансшекаралық өзендер суын экономикалық жағынан да, экологиялық жағынан да тиімді пайдалану мәселесін алға қойып отыр.

Осы уақытқа дейін Қытаймен келіссөздердің нәтижесінде тек Қорғас өзенін бірігіп

пайдаланудың тәртібін келісуге қол жеткізілді. Ендігі жерде Қазақстан дипломатиясының алдында Ертіс және Іле өзендері бойынша осындау уағдаластыққа қол жеткізу мәселесі тұр. Осыған байланысты қазіргі күнге дейін екі елдің арасындағы трансшекаралық өзендер мәселесі бойынша қандай шаралар жүргізіліп жатыр, жалпы өзендерді бірігіп пайдалану тәртібін белгілеу мәселесі қалай шешілуде деген сұрақтар төңірегінде зерттеу жүргізілді. Алдымен екі мемлекеттің арасындағы трансшекаралық өзендердің жағдайы қарастырылды, сонымен бірге осы уақытқа дейін жүргізілген келіссөздердің нәтижесі сараланды.

Теориялық-әдістемелік шолу

Қазақстан-Қытай қатынастарындағы шекара аралық өзен мәселелеріне қатысты кейбір маңызды сәттердің қарама-қайшылықтары мен даму қарқынын жан-жақты ашуда аналитикалық тәсілді атап өтуге болады. Мемлекетаралық қарым-қатынастардың өзекті мәселелерін зерделеу барысында статистикалық, саяси-құқықтық және әртүрлі сараптамалық бағалау технологиялары кеңінен пайдаланылды. Екіжақты байланыстарды қарастыру барысында ең алдымен

салыстырмалы сараптамалар пайдаланылды. Салыстырмалы сараптама өз кезегінде тарихи шолумен толықтырылды. Мәселені талдау барысында тарихи әдістеме кеңінен қолданылды. Мақалада көрсетілген бүгінгі күннің өзекті мәселелері негізінен өзіне тән сипатымен ерекшеленіп, екіжақты қарым-қатынастардың деңгейін көрсетті.

Пікірсарап пен нәтижелер

Екі ел арасындағы трансшекаралық өзендер және олардың сипаты. Сарапшылардың пікірінше, Қазақстан Еуразия құрлығының су тапшылығы бар мемлекеттердің бірі болып табылады. Республиканың жер үсті суларының жартысына жуығы (44 км³) көршілес мемлекеттердің аумағынан келеді. Соңғы 15 жылда Қазақстанның табиғи жер үсті су ресурстарының азаю үрдісі байқалады. Ал жалпы жылдық ағыстың барлық мөлшерінің 90% көршілес мемлекеттерден келетін ағыстар (Сулеймен, 2011: 117). Жалпы алғанда Қытайдан Қазақстан территориясына мыңға жуық ірілі ұсақты өзендер ағып келетінін зерттеушілер анықтады. Екі жақтың комиссиясы бірлесе отырып осы өзендердің ішіндегі ең ірі деген 23 өзенді анықтап, сол өзендер бойынша, өзара пайдалану тәртібін келісуге уағдаласты (Казахстан и Китай договариваются о делении трансграничных рек, 2015). Сол өзендердің ішіндегі ең ірілері Ертіс пен Іле өзендері екендігі белгілі. Енді сол өзендердің маңызына тоқтала кетсек. Ертіс өзені – әлемдегі ағыны ең ұзын өзен болып табылады, Қазақстан жерінде Шығыс Қазақстан, Павлодар облыстары арқылы ағады. Жалпы ұзындығы 4248 км, оның 1698 км Қазақстан жерінде. Су алабы 1643 мың км² (Водные ресурсы Казахстана в новом тысячелетии, 2004). Ертіс өзенінің бастауы моңғол Алтайының шығыс беткейлерінде, Моңғолия және Қытай шекарасында орналасқан. Қытайда Қара Ертіс деп аталады және бұл жерде өзен суларының ұзындығы 324 км, ені 20 метр болатын «Қара Ертіс – Қарамай» су каналы арқылы Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданының мұнай-газ саласының орталығы Қарамай қаласына барады (Джамалов, 2010:8). Қара Ертіс өзенінің ағынының бір бөлігі Улюнгур көліне құяды, соның нәтижесінде соңғы жылдары көл аумағы 200 км-ге өскен еді. Ал Қытай жеріндегі «Ертіс-Үрімші» каналы Қара Ертіс суларын мұнай және газдың ірі кен орындары табылған Тарым бассейніне жеткізуге бағытталған (Использование трансграничных рек Казахстана

и Китая, 2017). Қазақстан жеріне келгеннен кейін Зайсан ойпаты арқылы өтіп Зайсан көліне құяды. Зайсан көліне Рудный, Тарбағатай және Сауыр жоталарындағы көптеген өзендер құяды. Осы өзендер арқылы бірнеше рет күшейе отырып Ертіс солтүстік-батыс бағыттан Зайсан көлінен шығып бірінші Бұқтырма ГЭС-не, одан әрі Серебрянск арқылы Өскемен ГЭС-не барады. Ағыстың төменгі жағында Шүлбі ГЭС және Семей қаласы орналасқан. Павлодардың жоғарғы жағында Ертіс суын батысқа қарай ағызатын Ертіс-Қарағанды каналы орналасқан. Трансшекаралық өзендердің тағы бірі ірісі Іле өзені – өз бастауын ҚХР-дағы Тянь-Шянь тауының 3540 метр биіктігінен алады. Текес пен Күнөс өзендерінің қосылуынан пайда болады. Ұзындығы – 1439 км, оның 815 км (56,6 %) Қазақстанның Алматы облысының территориясынан ағып өтеді, облыстың ең ірі өзені болып саналады (Проблемы трансграничных рек между Казахстаном и Китай, 2016). Қазақстанның ірі су көздерінің бірі Балқаш көлінің батыс бөлігіне құяды. Іле өзенінің бойында Қапшағай, Бақанас, Құлжа, Бакбақты елді мекендері орналасқан.

Ертіс өзенінің экономикалық маңыздылығы Қазақстан үшін аса үлкен болып табылады. Ертіс өзенінің бойында Республикамыздың аумағында шамамен 2,5 млн. адам тұрады (Жоламанова, 2007: 35). Осы аумақта еліміздегі ірі өнеркәсіптік орталықтары – Өскемен, Семей және Павлодар орналасқан. Ертіс өзенінің су ресурстары Орталық Қазақстанның аумақтарын сумен қамтамасыз ету үшін пайдаланылады. Сонымен қатар болашақта энергетика, өнеркәсіп, ауыл шаруашылығының дамуы осы өзеннің ресурстарын пайдаланумен тығыз байланысты. Қытай Ертіс өзенінің су ресурстарын пайдалануды арттырса Қазақстан үшін оның теріс салдары экологиялық қана емес, сонымен қатар әлеуметтік-экономикалық сипатқа ие болады. Атап айтқанда, экономикалық-әлеуметтік саладағы келтіретін зардапты жағдайлары:

– Ірі кәсіпорындардың жұмысын тоқтатуға алып келеді;

– Балық және ауыл шаруашылығы секторындағы келтірілетін зиян, астықтың өсірілетін көлемінің азаюы, жайылымдардың деградацияға ұшырауына әкеледі;

– ҚХР мен Қазақстанның кәсіпорындары өз қалдықтарын су ағымына тастау арқылы судың ластануына және су құрамында зиянды заттардың концентрациясының артуына әкеледі. Ол өз кезегінде Ертістің төменгі ағысында тұратын адамдарға суды тұрмыстық жағдайда

қолдануын шектейді. Экологиялық салада келтіретін зардаптары келесілер:

- Климаттың құрғақшылдығы артады;
- Табиғи су балансының және Зайсан көлі ауданындағы табиғи тепе-теңдік бұзылады.

Осыған ұқсас зардаптарды тағы да бір трансшекаралық өзен тудыруы мүмкін, ол – Іле өзені. Осы өзен Қазақстандағы аумағы жағынан ең ірі көлі Балқашты тұщы сумен қамтамасыз етіп отыр және Балқаш көлінің жалпы су ағынының шамамен 73% береді, еліміздің ұлттық экономикасында маңызды рөл атқарады (Қазақстан и Китай отметили прогресс в вопросах использования трансграничных рек, 2017). Балқаш және оның маңындағы халықты, сондай-ақ металлургия және энергетика салаларының кәсіпорындарын сумен қамтамасыз етіп отыр. Егер өзеннің суы ластанып, көлемі азайса, оның өзі аграрлық сектор мен балық шаруашылығына және т.б. секторларға зардап әкеледі. Экологиялық жағынан Балқаштың тартылуы мен судың тұщылығының азаюды Арал теңізінің тарихын қайталауға дейін алып келуі мүмкін, ал мұның өзі үлкен апат болады, себебі Балқаш көлі Қазақстанның орталығы мен оңтүстік-шығыс аймақтарының климатының балансында маңызды рөл атқарады. Сонымен Қазақстан мен Қытай арасындағы өзендердің екі ел үшін экономикалық та, экологиялық та маңызы бар екені көрініп тұр. Сол себепті осы мәселені шешуде екі ел арасындағы саяси диалогты жалғастырып, Ертiс пен Іле өзендеріндегі суды бөлу принциптері жайлы келісімге қол қою үшін дипломатиялық және ведомствоаралық өзара қарым-қатынастарды нығайтып, компромистік шешімдерге қол жеткізу мақсатында жұмысты жалғастыру қажет екені айқын.

Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық өзендер мәселесі бойынша келіссөздерді зерттей келе екі жақ келіссөздер үрдісі үш кезеңге бөліп қарастырылды:

Бірінші кезең 1998-2003 жж.; Екінші кезең 2003-2009 жж.; үшінші кезең 2009-2018 жж. (Халабузарь, 2019). Бірінші кезеңде Қазақстан мен Қытай арасында 1998 жылы алғаш рет трансшекаралық өзендерді пайдалану бойынша ресми келіссөздер басталды және алғашқы кезде оның бес раунды өткізілді. Нәтижесінде трансшекаралық өзендер бойынша сарапшылардың бірлескен жұмыс тобы құрылды. 2000 жылы 6 қарашада Алматы қаласында өткен сарапшылардың 1 отырысында алдын ала 23 трансшекаралық өзендер тізімі, 3 кезеңдік жұмыс жоспары дайындалды.

Нәтижесінде, Астана қаласында 2001 жылы 12 қыркүйекте, Қазақстан мен Қытай үкіметтері арасындағы трансшекаралық өзендерді пайдалану және қорғау жөніндегі ынтымақтастық туралы келісімге қол қойылды (Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Китайской Народной Республики о сотрудничестве в сфере использования и охраны трансграничных рек, 2001). Бұл келісім 2002 жылдың 10 қыркүйегінде Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысымен № 989 болып бекітілді. Осы келісім-шарт негізінде Қазақстан-Қытай арасында трансшекаралық өзендерді пайдалану және қорғау жөніндегі бірлескен комиссиясы құрылды. Жоғарыдағы айтылғандарды түйіндей келе Қазақстан Республикасы бұл проблемаға Қытайдың назарын аударып және бұл пробеманы келіссөздер арқылы шешуге дайын екендігін көрсетті. Осы отырыстардың нәтижесінде келісімге қой қойылап бұл проблемаға байланысты алғашқы бірлескен комиссия құрылды.

Екінші кезең 2003 жылы 27 қазаннан 31 қазан аралығында Бейжіңде өткен комиссияның 1-ші отырысынан басталды. 2001 жылы 12 қазанда комиссия әзірлеп, қабылдаған «трансшекаралық өзендерді қорғау және пайдалану саласындағы ынтымақтастық туралы» ереженің және халықаралық келісімдерді іске асыру үшін тиісті мәселелерді шешу туралы талқылады. Бірлескен комиссияның отырысында қаралған барлық мәселелер хаттамаға толтырылып, екіжақты тараптар қол қойған болатын. Сондай-ақ, комиссияның бірінші отырысында, 2004 жылға комиссияның жұмыс жоспары қаралған болатын. Кейіннен бұл әр комиссия отырысының әдетті шаруасына айналды. 2004 жылы қазан айында Алматыда комиссияның екінші отырысы өтті. Осы кездесудің нәтижесінде тараптардың өзендерде табиғи апаттар туралы дереу хабардар ету туралы Меморандумға қол қойылды. Осы Меморандум негізінде Бейжің қаласында 2006 жылғы 20 желтоқсанда ҚР Ауыл шаруашылығы министрлігі мен Қытай Халық Республикасының Су шаруашылығы министрлігі арасында трансшекаралық өзендерде ғылыми-зерттеу ынтымақтастығын дамыту туралы келісімге қол қойылды (Соглашение между Министерством сельского хозяйства Республики Казахстан и Министерством водного хозяйства Китайской Народной Республики о экстренном уведомлении Сторон о стихийных бедствиях на трансграничных реках, 2005). 2005 жылы қазан айында Шанхайда (Қытай) өткен, трансшекаралық

өзендерді пайдалану және қорғау жөніндегі Қазақстан-Қытай бірлескен комиссиясының үшінші отырысында трансшекаралық өзендерде су тасқыны мен мұз құбылыстардың табиғи апаттар туындаған жағдайда, қазақ және қытай арасында, өзара төтенше ақпарат алмасу тәртібін бекітті. Сонымен қатар, отырыста гидростанциялардағы гидрологиялық және гидрохимиялық деректермен алмасып, су жағдайын талдауға 10 ингредиенттер мен басқа да қосымша үлгілерінің стандартты алмасуы өтті. Сарапшылар гидрологиялық және гидрохимиялық байқау нәтижелерін салыстырмалы талдау жүргізді. Қытай тарапымен келіссөздер елеулі нәтижесі Қазақстан ұсынған трансшекаралық өзендерде келісімдер жобаларын талқылау келіссөздің елеулі нәтижесі болды. Қазақстандық тарап трансшекаралық өзендерде, Ертіс және Іле су бөлісу туралы келісімнің жобасын әзірлеп және оны дипломатиялық жолмен қытай жағына жіберу үшін дайын екеніне хабардар етті. Комиссияның төртінші отырысы Алматы қаласында 2006 жылдың қазанында өтті. Бұл кездесуде, ең алдымен қазақстандық тараптың ұсынысы бойынша, өзара мүдделерді және ұзақ болашаққа перспективаларын ескере отырып, трансшекаралық су ресурстарын пайдалану және қорғау мәселелері қаралды. Комиссия жұмысының барысында, Қорғас шекаралық өзен бойындағы бірыңғай «Достық» гидротүйінінің құрылыстағы техникалық мәселелер талқыланды. 2006 жылдың маусым айында Пекинде сарапшы жұмыс топтарының отырыстарына сәйкес комиссияның бесінші отырысы болып өтті. Бұл кездесуде Қорғас бойындағы шекара өзенінің «Достық» гидроэнергетика бірлескен құрылысы талқыланды. Осы кездесуде «Достық» гидротехникалық жоба құрылысының ішкі рәсімдері және де техникалық-экономикалық негіздемесі талқыланды. Сонымен қатар, жұмыс топтарының сарапшылары Ертіс және Текес өзен шекарасындағы гидрологиялық және гидрохимиялық мәліметтермен алмасу туралы уағдаластыққа қол жеткізді. Отырыста сонымен қатар, Ертіс және Текес өзендерінде су тасқыны мен мұз құбылыстардың табиғи апаттар туындаған жағдайда, қазақ және қытай арасында, өзара төтенше ақпарат алмасу тәртібін бекітті.

Комиссияның соңғы отырысы нақты нәтиже көрсете бастады. Бұл көрсеткіш комиссияның алтыншы отырысынан байқала бастады. Мүмкін, бұл 2009 жылы өткен қытай басшысы Ху Цзиньтаоның Қазақстанға іс-сапарынан кейінгі

нәтиже (Гусупбекова, 2009). Қытай басшысының су алмасу және трансшекаралық өзендерді қорғау жөніндегі Н. Назарбаевпен келіссөздер барысында, қазақстандық тарапты осы мәселенің аяқталуына сендірді. Қазақстандық тараптың ұсынысын қолдаған Ху Цзиньтао қолдауымен, комиссияның алтыншы отырысы 4 желтоқсан 2009 жылы Пекинде, Қазақстан-Қытай Ынтымақтастық жөніндегі комитетінің шеңберінде өтті. Қазақстандық делегацияны ҚР Премьер-Министрінің бірінші орынбасары Өмірзақ Шөкеев бастап барса, Қытай тарапының өкілі де жоғары деңгейлі мемлекеттік кеңестің вице-премьері Ван Цишань бастап барған болатын. Бұл факт Қазақстан, трансшекаралық өзендерді пайдалану проблемасын жалпыұлттық деңгейге шығара білді деген сөз. Сондықтан, отырыста трансшекаралық өзендерде су бөлу және қорғау мәселелері кеңінен қаралды. Атап айтқанда, қытай тарабы Ертіс және Іле су бөлу туралы тұжырымдамасының жобасын, трансшекаралық су сапасын бақылау жөніндегі Келісім жобасы және қоршаған ортаның ластануын болдырмау жобасын ұсынды. Айтылған фактілерге сүйене келе, Қазақстан өзінің тату көрші және бұл пробеманы көпке созбай тез шешу керек екенін көрсетті. Қазақстан тарапы пробеманы тек қана техникалық жағынан қарамай жоғары мемлекеттік деңгейге көтеруге көп күш салды. 2009 жылғы Пекинде өткен келіссөздер процесіне Қытай мемлекеттік кеңесінің вице-премьерінің қатысуы Қазақстан дипломаттарының жеңісі болды.

Үшінші кезең 2010 жылы 13 қараша Қарағанды қаласында өткен Қазақстан-Қытай трансшекаралық өзендерді қорғау жөніндегі бірлескен комиссиясының 7-отырысында Іле өзенінің ағыны болып табылатын Қорғас өзенінде «Достық» бірлескен гидро құрылысы туралы келісімге қол қоюдан басталды. (1992-1993 жылдары Қазақстан мен Қытай арасында, Қорғас өзенінде суқоймасының құрылысы туралы келісімге қол қойылғанын атап өткен жөн). Осы гидротүйін арқылы екі жақ үшін де тең мөлшерде су пайдалануға болады деп болжанып отыр. Бұл келісім комиссиясының барлық жұмысындағы ең маңызды нәтижесі болды. 2011 жылғы шілдеде Семей қаласында өткен комиссияның сегізінші отырысында Ертіс бойындағы станцияларды тексерудегі алғашқы нәтижелер қаралды. Осы кездесуде, қазақстандық тараптың ұсынысы бойынша, 2008 жылы келісім негізінде салынып, бүгінде біздің су мүдделерімізге нұқсан келтіріп отырған, Сүмбе

өзеніндегі бөгетті реконструкциялау мәселесі қарастырылды. Ертіс, Іле және Текес өзендерінен алынған салыстырмалы гидрогеологиялық талдау және гидрохимиялық деректер пайда болды. Судың сапасын бірлескен ғылыми зерттеулер мен трансшекаралық өзендердегі басқа да мәселелер туралы сұрақ көтерілді. Кездесуде сондай-ақ, гидро «Достық» гидро құрылысының одан әрі техникалық мәселесі талқыланды. Осылайша, комиссияның жетінші сессиясынан бастап (жоспарлы. – 2011-2014), екі ел арасындағы трансшекаралық өзендерде су бөлу техникалық аспектілері бойынша, нақты бірлескен жұмыс іске аса бастады. 2011 жылы Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық өзендерде, Іле және Ертіс өзен суын 2014 жылға қарай бірлескен шеңберде жұмсау туралы келісімшарт қабылданды.

Қазіргі уақытта Қытай мен Қазақстан арасында біріккен трансшекаралық өзендерді қорғау және қолдану жөніндегі комиссия арқылы су мәселесі талқыланды. Осы күнге дейін комиссия шеңберінде біріккен 9 отырыс өтті. 2011 жылы Қытай және ҚР арасындағы екіжақты келіссөз бойынша «трансшекаралық өзендерді қолдану және қорғау бағытында ынтымақтастық» жөніндегі су қатынастарын реттейтін негізгі ресми құжатқа қол қойылды. Көрсетілген келіссөзден бөлек, 2001 жылдан бүгінгі күнге дейін Қазақстан мен Қытай арасында трансшекаралық өзен ресурстарын рационалды пайдалануды реттейтін 20-дан аса келісімшартқа қол қойылды. Соның ішінде, 6-отырыс барысында (4 желтоқсан 2009 ж. Бейжің қ.) «Ертіс пен Іле өзендеріне субөліну концепциясы» және трансшекаралық су сапасын бақылау және ластануды ескерту жайлы келіссөз» жөніндегі жоба Қытай еліне тапсырылды. 1 наурызда Үрімші қаласында өткен біріккен комиссияның 9-шы отырысының қорытындысы бойынша, белгілі бір келісімшартқа қол жетті. Сонымен қатар, Іле және Текес өзендеріндегі шекара маңындағы гидростаттардан алынған гидрологиялық және гидрохимиялық мәліметтерді алмасып отыруға келісті. Нәтижесінде, бүгінгі күні екі ел арасында су мәселесін шешу жөнінде түпкілікті, барлық керекті нормативті-құқықтық база бар. Дегенмен, Қытай жағы өзіне жүктелген міндеттемелерді жиі орындамауы, біз үшін бірқатар мәселелер кешенін туғызып отыр. Атап айтсақ:

– Қытай үкіметі трансшекаралық өзен ресурстарын бірге қолдану жайлы келісімшартқа қол қоюды және су мәселесін түпкілікті шешімге келуін барынша созырда. Көпжылдық

келіссөздің нәтижесінде, Қазақстан біршама жетістіктерге жеткенін жоққа шығара алмаймыз. 2000 жылдың басында, Қытай үкіметі бұл келіссөздерге аса мән бермесе, қазіргі таңда трансшекаралық өзен мәселесі жоғарғы деңгейде талқыланды. Дегенмен, әзірге керекті нәтиже көрсетіп отырған жоқ, себебі Қытай үкіметі өз желісін жүргізуін жалғастыруда. Қазақстан көптеген мәселелі сұрақтарды шешуінде жеткен жетістіктерге қарамастан, соның ішінде Қорғас өзеніндегі гидротүйіннің құрылысы, дегенмен ірі екі өзендегі субөлуді реттейтін құжатқа қол қойылмау негізгі шешілмеген мәселе болып қалады;

– Қытай үкіметі трансшекаралық суағымын реттеу жөніндегі мәселені тек қана екіжақты келіссөз арқылы шешуді талап етуде. Өз кезегінде, көпжылдық тәжірибеге сүйенетін болсақ, Қытаймен екіжақты келіссөз ешқандай оңтайлы нәтиже бермей отыр. Қазақстан жағы осы мәселені шешу жолында Ресей елінің қызығушылығын есепке ала отырып, осы келіссөздерге Ресейді, мүмкін болса Қырғызстанды ортаға салуға ниетті. Дегенмен, Қытай үкіметі трансшекаралық өзен мәселесін үшжақты форматта қарастыруын мойындамай отыр. Соның ішінде, Қытай елшілері трансшекаралық өзен мәселесін шешу барысында Ресей мен Қазақстан келіссөз барысын болдырмауға тырысып бағуда;

– Қытай үкіметінің Қазақстан мен Қытай арасындағы жан-жақты келіссөздерге басымдылығы, трансшекаралық өзен ресурстарын шешу жөнінде келіссөзге жанама әсер етеді. Сарапшылардың бағымдауына сүйенсек, Қытай үкіметі қай салада болмасын, мейлі трансшекаралық өзендер мәселесі, мейлі заң мәселесі, дипломатия болсын, келіссөздерге өздерінің тәжірибелі сарапшылары мен бақылаушыларын жібереді. Сонымен қатар, Қытай келіссөзге қатысатын сарапшыларын үздіксіз қаржыландырады;

– Қытай елі Қазақстанмен саяси-экономикалық мақсатта үнемі басымдылыққа ие болу үшін, трансшекаралық өзен факторын алға тартуда. 2012 жылдың сәуір айында Шанхай әлеуметтік ғылымдар академиясына қарасты Халықаралық зерттеу орталығының вице-төрағасы Пань Гуанның мәлімдеуінше, екіжақты су ресурстары жөніндегі мәселе ШЫҰ-ның төңірегінде талқыланды, бірақ та Қытай елі трансшекаралық өзендер мәселесі бойынша Қазақстанмен ашық диалогқа дайын (Кудияров, 2013). Осыған орай, Бейжіңнің су

ресурстарының концепциясына қол қоюға дайын екені байқалады, бірақ ҚХР ШҰАР жергілікті үкіметі барынша кедергі келтіріп бағуда. Егер фактілерге сүйенсе, осы жағдайлардың арқасында Қытай билігі трансшекаралық өзен бойындағы гидротехникалық құрылыстардың жоспарлы аяқталуына уақыт ұтуда;

– Қазақстан мен Қытай арасында 20-дан астам келісімшартқа қол қойылғанымен, трансшекаралық өзен ағысын экологиялық реттеу туралы әлі де бір келісімге қол қойылмаған. Бұл жерде атап өтетін жайт, мұздықтардың азаю фактісін есепке ала отырып, жыл сайынғы Ертіс өзенінен бөлініп алынатын су мөлшерінің нормативі туралы келісімшарт. Бүгінгі күнде жылсайынғы субөлу мөлшерін айқындау үшін ведомстваралық деңгейде жұмыстар жүргізілетіні белгілі. Бірақ бұл ведомствалар жасалған жұмыстар жөнінде қорытынды ақпаратты жария етпейді;

– Іле және Ертіс өзен суларын Қазақстан жағы рационалды қолданбауы жағдайдың ушығуына әсер ететін фактілердің бірі. Сарапшылардың пайымдауынша, Қазақстандағы шикізат және өнеркәсіп салаларында суды тиімсіз пайдалану судың көп мөлшерде жұмсалыуына алып келеді (Мұқаметханұлы, 2016).

2018 жылы 7-8 маусым аралығында Қазақстан Президенті Н. Назарбаев Қытайда ресми сапармен болып қайтты. Осы сапар барысында трансшекаралық өзендер мәселесі тағы бір көтеріліп, екі жақ трансшекаралық өзендерді пайдалану және қорғауға қатысты мәселені тездетіп шешуге мүдделі екендіктерін тағы бір білдірісті (Нысанбек, 2018). Осы кездесуде екі жақ Сүмбе өзенінде суды бірлесе пайдалану қондырғысын қайта қалпына келтіру жұмыстарын аяқтау, Қорғас өзеніндегі Шұқырбұлақ (Алмалы) бөгетін жылдам бітіру т.б. мәселелер бойынша келісімге келді.

Қорытынды

Қорыта келгенде, жоғарыда көрсетілген фактілерге сүйенсек, трансшекаралық су мәселесін екі жаққа тиімді түрде шешелуі үлкен сұрақ болып қалмақ. Сонымен қатар, Қытай елінің келіссөз жүргізудегі әдістерінен байқайтын болсақ, Қазақстанға екіжаққа теңдей тиімді келісімге келу үлкен еңбекті қажет етеді. ҚХР орталық билігі Қазақстан ұсынған жобалармен уақыт өте келе бір тоқтамға келетіні жайлы ашық түрде жария еткені сөзсіз. Осы жерде атап өтетін жайт, Қытай қоғамында

Қазақстанмен арадағы трансшекаралық өзен мәселесі жайлы тақырып қозғалмайды. Қытай сарапшы мамандарының негізгі зейіні оңтүстік көршілерімен туындап отырған су мәселесінде.

Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық өзендер мәселесін шешу қазіргі кездегі қажетті мәселе болып отырғандығы сөзсіз. Трансшекаралық өзендер мәселесін шешуде Қытайдың «Трансшекаралық су жолдары мен халықаралық көлдерді күзету және пайдалану туралы» Хельсинки конвенциясына (1992 ж.) қол қоймай отырғанының өзі мәселені тездетіп реттеуге бөгет болып отырғаны сөзсіз (Сыроежкин, 2014). Қытай жағы бұл мәселені екі жақты келісімдер арқылы шешуді көздеп отыр. Осы уақытқа дейін Қазақстан жағы екі елдің арасындағы өзендер мәселесін екі жақты келіссөздер арқылы реттеуге барлық күшін салды. Дегенмен өзендердің уақыт өткен сайын экологиялық және географиялық жағдайларының біртіндеп нашарлауы мәселені тездетіп шешуге шақырады. Трансшекаралық өзендер мәселесін тек қана екі елдің арасындағы келісімдер арқылы ғана емес, сонымен бірге әрбір ел өз территориясындағы су қорын үнемдеп пайдаланып, оның көлемінің азаюына жол бермеудің барлық шараларын жасауға тиіс екендіктерін естен шығармауы қажет. Бұл ретте арнайы мемлекеттік бағдарламалар негізінде нақты шаралар жүргізіліп халықтың да осы мәселені тереңірек түсініп су ресурстарын сақтауға үлестерін тигізетіндей жағдайға жеткізу керек.

Сондықтан бұл мәселені шешуге қалың көпшілік өз пікірлерін білдіруде. Өз кезінде қазақстандық профессор В. Инюшин Ертіс өзенінің еліміздің территориясындағы су қорын қалай үнемдеп пайдалану керектігі туралы өзінің ұсынысын білдірді. Оның ұсынысы бойынша Ертіс өзенінің суын Бұқтырма су қоймасының суларын буланудан сақтау арқылы үнемдеуге болатын көрінеді. Ол үшін Ертіс өзенінің оң жағалауындағы Зайсан көліне шыға берістегі Көлқұт өзенінің ұсақ сағаларын биіктігі 4-5 метр болатын дамбалармен бөгеу қоюға болады. Осының өзі судың булануын едәуір мөлшерде қысқартуға себеп болады және осы жерде пайдаланылатын қамыстар мен шөптер малға жақсы азық болар еді. Сонымен қатар Зайсан көлінің батыс және шығыс бөлігіндегі ұсақ су сағаларын жоюға болады. Ол үшін осындай кішігірім су көздерін су бетіндегі шөп өскен алаңқайлармен – агрогилпромолулармен жабуға болады. Бұл агрогилпромолулардың түбі табиғи абсорбенттер-

ден, яғни адам өмірінде маңызы бар шунгит және цеолиттерден тұрады. Мұндай агрогилромулар судың булануын 4-5 есе азайтады және су қоймасының суын тазартады. Осындай шаралар арқылы Бұқтырма су қоймасының бетін қолдан жасалған шөпті алаңқайлармен жабатын болса, судың көлемін сақтауға және оның биологиялық құндылығын арттыруға болады. Сөйтіп, Ертістің су қорын өз территориямызда да ұлғайтуға болады екен. Ертістің су қорын сақтауға қатысты келесі ұсыныс ол Ертіс өзені жағалауындағы жерлердегі егістік, бау-бақша ісінде оларды арық арқылы суаруды тоқтатып, суарудың кейінгі жаңа техникасын пайдалану қажет. Ол үшін аэростаттар мен дирижабльдерді пайдалана отырып, тамшылатып және аэрозольдік суаруға дағдылану керек. Мұның өзі біріншіден суды үнемдеуге себеп болады, екіншіден, егістіктің де толығымен біркелкі суарылуына үлкен жағдай жасайды. Ғалымдар мен зерттеушілердің басым көпшілігі трансшекаралық өзендер мәселесінде барлық проблеманы Қытайдан көре бермей, Қазақстан жағы да суды үнемдеп пайдалануда ғылыми-техникалық прогрестің соңғы жетістіктерін кеңірек пайдалана отырып, мәселені сәл де болса жеңілдетуге ұмтылуы керек деген пікірлерін білдірде.

Кейбір зерттеушілер егер Қытай жағы мәселені реттеуді кешіктіріп, ұзартып жіберсе, Қырғызстанды көмекке шақыру керек дегенді де ұсынады. Себебі Қытайдың біраз өзендері өз бастауын Қырғызстаннан алатын көрінеді. Сонымен бірге трансшекаралық өзендер мәселесін кейінгі кезде аймақтық қауіпсіздік пен экономикалық ынтымақтастықты дамытуда көрнекті роль атқарып келе жатқан Шанхай Ынтымақтастығы Ұйымы (ШЫҰ) аясында шешуді ұсынады. Өйткені ШЫҰ қазіргі кезде Қытайдың аймақтағы елдермен сенімді ынтымақтастық кеңістігінің біріне айналғаны анық (Сунь Вэйдун, 2014). Сондықтан осы бір өткір жағдайды ШЫҰ-ның аясында мүше мемлекеттердің қатысуымен қарастыру мәселенің шешілуін тездетуге ықпал етуі мүмкін деген ұсыныстар да жоқ емес. Сонымен бірге су ресурстарын қорғау мәселесі бүкіл әлемдік маңызды мәселе болғандықтан, БҰҰ-ның осы мәселеге қатысты қабылдаған құжаттары мен атқарып жатқан іс-шараларына қолдау жасап, қосылу бірінші кезектегі міндет екендігін

барлық халықтар түсінуі керек. Өзімізге белгілі 2003 жылы БҰҰ-ның Бас Ассамблеясы «Су өмір үшін» деген атпен 2005-2015 жылдарды қамтыған халықаралық онжылдық жарияланды. 2010 жылы желтоқсан айында БҰҰ-ның Бас Ассамблеясының № 154 қарарымен 2013 жыл «Халықаралық су ынтымақтастығы жылы» деп жарияланды. 2012 жыл БҰҰ-ның қарарымен халықаралық су дипломатиясы жылы деп жарияланды. Осы шаралардың барлығы адамзатты су ресурстарымен қамтамасыз ету мақсатынан туындап отырғаны сөзсіз. Сондықтан осындай шараларды басшылыққа ала отырып әрбір ел өз жеріндегі су қорларын барынша таза, табиғи күйінде сақтау шараларын жасағаны дұрыс. Осыған орай Қазақстан мен Қытай арасындағы су ресурстары мәселесінің де екі жақтың да мүддесіне тиімді жағдайда шешілуі өте маңызды жағдай деп білеміз. Осыған байланысты мынадай ұсыныстарды білдіргіміз келеді:

Біріншіден, Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық өзендерді пайдалану мәселесін 1992 жылғы Хельсинки конвенциясы негізінде реттегені екі жаққа да тиімді болады.

Екіншіден, екі елдің арасындағы трансшекаралық өзендер суының гидрологиялық және экологиялық жағдайын бақылап отыратын су энергетикалық консорциум құру керек, оның құрамына екі жақтың да өкілдері кіруі керек.

Үшіншіден, Қазақстан жағы келіссөзге білікті, шебер мамандарды жібере отырып, Қытайдан ағып келетін негізгі жиырма үш өзен бойынша еліміздің мүддесіне қайшы келмейтіндей жағдайда мәселені шешуді ұйымдастыруы қажет.

Төртіншіден, Қытайға біз көмірсутегі ресурсын тасымалдап отырғандықтан, осы мәселені ұстана отырып, олардың да біздің елімізге өзендер мәселесінде жеңілдікпен қарауына мәжбүрлеу қажет.

Бесіншіден, трансшекаралық өзендер мәселесін ШЫҰ аясында талқылап, үшжақты келіссөздер (Ресей, Қазақстан, Қытай) деңгейінде ортақ бір келісімге келу.

Алтыншыдан, халықаралық құқық нормалардың негізінде, сонымен бірге Еуропадағы Дунай, Рейн өзендерін пайдаланудың тәжірибесі негізінде трансшекаралық өзен суларын реттеу мәселесіндегі негізгі құқықтық құжаттарға қол қоюды жылдамдату қажет деп білеміз.

Әдебиеттер

- Водные ресурсы Казахстана в новом тысячелетии. – Алматы: ПРООН, 2004. – С. 23.
- Джамалов Р.Г., Хасиев Р.С. Современные проблемы водного треугольника: Россия-Китай-Казахстан // Природа, 2010. – № 4. – С. 8.
- Жоламанова Г. Роль Шанхайской организации сотрудничества в урегулировании проблемы трансграничных рек между Казахстаном и Китаем // Аналитик, 2017. – №1. – С. 35-36.
- Использование трансграничных рек Казахстана и Китая. – 2017
- Казахстан и Китай договариваются о делении трансграничных рек // <http://bnews.kz/ru/news/politika/> – 2015
- Казахстан и Китай отметили прогресс в вопросах использования трансграничных рек. – 2017
- Кудияров Е. Река Иртыш во взаимоотношениях Казахстана, Китая и России. <http://russiancouncil.ru/blogs/irtysh/>. – 16 июля 2013
- Мұқаметханұлы Н. «Жібек жолының» жаңғыруындағы «Нұрлы жол» бағдарламасының маңызы жөнінде // «Жана Жібек жолы экономикалық белдеуі; Жібек жолы бойындағы мемлекеттердің ынтымақтастығы және тұрақты дамуы» атты халықаралық конференция материалдары – Алматы, 18-21 мамыр 2016 жыл. – 20-24 б.
- Нысанбек У.М. Безопасность водных ресурсов РК: региональные и национальные экологические проблемы // <http://kisi.kz/img/docs/1034.pdf>. – 2018.
- Проблемы трансграничных рек между Казахстаном и Китаем (14.09.2016) // [http:// articlekz.com/article/7251](http://articlekz.com/article/7251).
- Соглашение между Министерством сельского хозяйства Республики Казахстан и Министерством водного хозяйства Китайской Народной Республики о экстренном уведомлении Сторон о стихийных бедствиях на трансграничных реках // Бюллетень международных договоров Республики Казахстан. – Астана, 4 июля 2005. – №5. – С. 103-105.
- Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Китайской Народной Республики о сотрудничестве в сфере использования и охраны трансграничных рек, Астана. // . – 12 сентября 2001.
- Сулеймен М. Б. «Водные ресурсы как фактор безопасности в центральной Азии» // Вестник КазНУ. Серия МО и МП, 2011. – №1-2(51-52). – 117 с.
- Сунь Вэйдун, Временный Поверенный в делах КНР в Казахстане Краеугольный камень китайско-казахстанского сотрудничества, участник строительства энергетического Шелкового пути – CNPC в Казахстане // Экспресс К. – 2014. – №186 (18025).
- Сыроежкин К.Л. Нужно ли Казахстану бояться Китая: мифы и фобии двусторонних отношений: Монография. – Астана-Алматы, 2014. – 432 с.
- Тусупбекова Л. Казахстан и Китай поделили трансграничных реки. Итоги переговоров Ху Цзиньтао и Н.Назарбаева в Астане // Казахстанская правда, 15 декабря 2009
- Халабузарь О.П. Освещение Казахстанскими СМИ проблемы трансграничных рек Казахстана и Китая, // kisi.kz/ru/categories/geopolitika-i-mezhdunarodnye-otnosheniya –15 Января 2019
- Abdullaev I. Transboundary rivers are always politics//
- By Dr. Selina Ho. Sharing Rivers: China&Kazakhstan // –2017
- Gong Xinyu, Liu Qingyan: «Analysis of Factors and Causes of Economic Cooperation under the Framework of the Shanghai Cooperation Organization», Journal of Chongqing Technology and Business University (Social Science Edition) – 2009, No. 3.
- Kazakhstan focuses on water efficiency to ease water tensions with China// – 2018
- Sebastien Peyrouse. Flowing Downstream: The Sino-Kazakh Water Dispute// <https://jamestown.org/program/flowing-downstream-the-sino-kazakh-water-dispute-2/>.
- Svensson J. China's water policy and the sharing of international rivers in Asia// <http://www.globalwaterforum.org/2018/03/21/q-a-chinas-water-policy-and-the-sharing-of-international-rivers-in-asia/> –2018
- Zhand Hongzhou. Can China Solve Central Asia's Impending Water Crisis?// <https://nationalinterest.org/blog/the-buzz/can-china-solve-central-asias-impending-water-crisis-19289>

References

- Vodnyye resursy Kazakhstana v novom tysyachiletii (2004) [Water resources of Kazakhstan in the new millennium]- Almaty: UNDP – p. 23 (In Russian)
- Dzhamalov R.G.,Khasiyev R.S. (2010) Sovremennyye problemy vodnogo treugolnika: Rossiya-Kitay-Kazakhstan. [Modern problems of the water triangle: Russia-China-Kazakhstan]// Priroda. -№ 4. -S.8. (In Russian)
- Zholamanova G. (2007) Rol Shangkayskoy organizatsii sotrudnichestva v uregulirovaniy problemy transgranichnykh rek mezhdunarodnykh kazakhstanom i Kitayem [The role of the Shanghai Cooperation Organization in resolving the problem of transboundary rivers between Kazakhstan and China]// Analitik. -№1.-p.35-36. (In Russian)
- Ispolzovaniye transgranichnykh rek Kazakhstana i Kitaya [The use of transboundary rivers of Kazakhstan and China] (2017), Retrieved from [http:// old. abai. kz/node/12467](http://old.abai.kz/node/12467). (In Russian)
- Kazakhstan i Kitay dogovarivayutsya o delenii transgranichnykh rek [Kazakhstan and China agree on the division of transboundary rivers] (2015), Retrieved from <http://bnews.kz/ru/news/politika>. (In Russian)
- Kazakhstan i Kitay otmetili progress v voprosakh ispolzovaniya transgranichnykh rek [Kazakhstan and China have noted progress in the use of transboundary rivers] (2017), Retrieved from [https://ru. sputniknews. kz/politics/20180611/5988419/kazakhstan-china-transgranichnye-reaki.html](https://ru.sputniknews.kz/politics/20180611/5988419/kazakhstan-china-transgranichnye-reaki.html). (In Russian)

Kudiyarov Ye. (2013) Reka Irtysh vo vzaimootnosheniyaх Kazakhstana, Kitaya i Rossii 16 iyulya 2013 [The Irtysh River in relations between Kazakhstan, China and Russia July 16, 2013], Retrieved from <http://russiancouncil.ru/blogs/irtysh/>. (In Russian)

Muhammethanuly N. (2016) «Jibek jolynung» jangyruyndagy «Nurly jol» bagdarlamasyng manyzy joninde // Jana Jibek joly ekonomikalıq beldeui; Jibek joly boıyndagy memleketterding yntymaqtastygy jane turaqty damuy» atty halyqaralyq konferensiya materialdary, 18-21 мамыр 2016 жыл. – Алматы, -B.21-24. (In Kazakh)

Nysanbek U.M. (2018) Bezopasnost vodnykh resursov RK: regionalnyye i natsionalnyye ekologicheskiye problemy [Water security of the Republic of Kazakhstan: regional and national environmental problems], Retrieved from <http://kisi.kz/img/docs/1034.pdf>. (In Russian)

Problemy transgranichnykh rek mezhdru Kazakhstanom i Kitay [Problems of transboundary rivers between Kazakhstan and China] (2016), Retrieved from <http://articlekz.com/article/7251>. (In Russian)

Soglasheniye mezhdru Ministerstvom selskogo khozyaystva Respubliki Kazakhstan i Ministerstvom vodnogo khozyaystva Kitayskoy Narodnoy Respubliki o ekstrennom uvedomlenii Storon o stikhiynnykh bedstviyakh na transgranichnykh rekakh. -Astana, 4 iyulya 2005 g. // Byulleten mezhdunarodnykh dogovorov Respubliki Kazakhstan. [Agreement between the Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan and the Ministry of Water Management of the People's Republic of China on emergency notification of the Parties on natural disasters on transboundary rivers. – Astana, July 4, 2005 // Bulletin of international treaties of the Republic of Kazakhstan] (2005) -№5. -p.103-105. (In Russian)

Soglasheniye mezhdru Pravitelstvom Respubliki Kazakhstan i Pravitelstvom Kitayskoy Narodnoy Respubliki o sotrudnichestve v sfere ispolzovaniya i okhrany transgranichnykh rek (Astana, 12 sentyabrya 2001g.) [Agreement between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of the People's Republic of China on cooperation in the use and protection of transboundary rivers, Astana, September 12, 2001.] Retrieved from <http://www.mfa.gov.kz>. (In Russian)

Suleymen M. B. (2011) «Vodnyye resursy kak faktor bezopasnosti v tsentralnoy Azii» // Vestnik KazNU. Seriya MO i MP, [«Water resources as a safety factor in central Asia» // Vestnik KazNU. Series IR and IL] №1-2(51-52) 117 p. (In Russian)

Sun Veydun, Vremenny Poverenny v delakh KNR v Kazakhstane (2014) Krayeugol'nyy kamen kitaysko-kazakhstanskogo sotrudnichestva, uchastnik stroitelstva energeticheskogo Shelkovogo puti – CNPC v Kazakhstane // Ekspres K №186 (18025) ot 10.10.2014. [Charge d'Affaires of the People's Republic of China in Kazakhstan The cornerstone of Chinese-Kazakh cooperation, a participant in the construction of the Silk Road of Energy – CNPC in Kazakhstan // Express K No. 186 (18025) of 10.10.2014.] (In Russian)

Syroyezhkin K.L. (2014) Nuzhno li Kazakhstanu boyatsya Kitaya: mify i fobii dvustoronnikh otnosheniy: Monografiya. [Does Kazakhstan need to be afraid of China: myths and phobias of bilateral relations: Monograph] -Astana-Almaty. -432 p. (In Russian)

Tusupbekova L. (2009) Kazakhstan i Kitay podelili transgranichnykh reki. Itogi peregovorov Khu TSintao i N.Nazarbayeva v Astane. [Kazakhstan and China divided the transboundary rivers. Results of the talks between Hu Jintao and N.Nazarbayev in Astana.] // Kazakhstanskaya pravda. (In Russian)

Khalabuzar O.P. (2019) Osveshcheniye Kazakhstanskimi SMI problemy trangranichnykh rek Kazakhstana i Kitaya [Kazakh media coverage of the problems of the transboundary rivers of Kazakhstan and China], Retrieved from kisi.kz/ru/categories/geopolitika-i-mezhdunarodnye-otnosheniya (In Russian)

Abdullaev I. (n.d.) Transboundary rivers are always politics, Retrieved from .

By Dr. Selina Ho. (2017) Sharing Rivers: China&Kazakhstan Retrieved from .

Gong Xinyu, Liu Qingyan (2009) «Analysis of Factors and Causes of Economic Cooperation under the Framework of the Shanghai Cooperation Organization», Journal of Chongqing Technology and Business University (Social Science Edition), No. 3.

Kazakhstan focuses on water efficiency to ease water tensions with China (2018) Retrieved from .

Sebastien Peyrouse (n.d.) Flowing Downstream: The Sino-Kazakh Water Dispute, Retrieved from <https://jamestown.org/program/flowing-downstream-the-sino-kazakh-water-dispute-2/>.

Svensson J. (2018) China's water policy and the sharing of international rivers in Asia, Retrieved from <http://www.globalwaterforum.org/2018/03/21/q-a-chinas-water-policy-and-the-sharing-of-international-rivers-in-asia/>

Zhand Hongzhou. (n.d.) Can China Solve Central Asia's Impending Water Crisis? Retrieved from <https://nationalinterest.org/blog/the-buzz/can-china-solve-central-asias-impending-water-crisis-19289>